

УДК 165.212
К 60

Максим КОЛЕСНІЧЕНКО

КОРЕНІ СИМВОЛУ В ЕТНІЧНІЙ ТРАДИЦІЇ

Стаття досліджує етнічні витоки зародження та функціонування символу-образу-знаку в народній традиції і демонструє спробу з'ясувати глибинні корені архетипічного потенціалу духовних ресурсів символно-практичного досвіду використання елементів символічного ряду. Розглядається метафора-символ “клин роду”; простежується генетичний зв'язок архетипів та символів.

***Ключові слова:** символ, образ, знак, традиція, клин роду, тіло, тілесність.*

Цивілізаційний процес кожного народу характерний нерозривністю духовного і матеріального чинників, неоднакових за предметною явленістю та онтологічно мінливих. Сила етносу виявляється передовсім у творчому осмисленні та використанні вікової спадщини, поєднаної з актуальними теоретичними та практичними новаціями питомої генези і взаємодії зі світовим досвідом. Це дуже важливо для сучасної України, яка зміцнює суверенітет, розчищає свої духовні витоки від чужого намулу, прагне дбайливо плекати те глибинне, що сховане у надрах традиції, у самих архетипічних витоках.

Для дослідження етнічної традиції треба віднайти фундаментальну засаду, яка, немов якір, триматиме пошук у необхідному руслі і не відпустить на манівці. Спершу нагадаймо, що етнічна традиція – це “ієрархія стереотипів і правил поведінки, культурних канонів, політичних та господарських форм, світоглядних настанов, характерних для даного етносу. Етнічна традиція, по суті, визначає своєрідність кожного етносу, його місце серед інших народів” [5, 45]. Етноси

формувався в різні часи і на різних територіях; їх історичними типами прийнято вважати рід, плем'я (первісна доба), народність (рабовласницька й феодальна доба), націю (капіталістична або соціалістична доба). Доцільно наголосити, що пріоритетний за радянських часів діяльнісний критерій визначення культури неминуче пов'язував її етнознакові функції з поняттям “спосіб виробництва”, що спричинювало ототожнення етнічного й соціального і надавало останньому сили примату. М.Т.Степико аргументовано доводить, що визначальним чинником історичної цілісності етнічного буття є “внутрішня сигніфікативна єдність культури. Саме вона детермінує етнічну ідентичність як колективний феномен, і саме завдяки їй у рамках певної культури здійснюється однакове “прочитування” членами спільноти закладеної в її компонентах інформації, що програмує однаковість поведінки етносу в одній і тій самій чи в різних ситуаціях і що відрізняє один народ від іншого” [10, 4]. Етнонаціональні проблеми всебічно та активно досліджуються теоретиками і практиками різних країн; можна назвати відомі імена М.Костомарова, М.Грушевського, Д.Чижевського, І.Мірчука, Л.Гумільова, Ю.Бромля, А.Бичко, І.Бичка, О.Нельги, Б.Попова, Ю.Римаренка, Е.Сміта і багатьох інших. Проте актуальною залишається проблема осмислення національної самоідентичності громадянами сучасної України.

Вивченню символу в широкому сенсі присвячено сотні наукових праць, що вельми цінне для практичної реалізації теоретичних пошуків. На нашу думку, вмiле послугоування символологією є доказом духовної зрілості суспільства загалом і конкретної верстви зокрема. Починаючи давніми греками (достатньо назвати Платона), через спадщину Середньовіччя, до І. Канта, Е. Кассієра (з його “символічними формами”), А. Уайтхеда, К.-Г. Юнга [14], М. Гайдегера, О.Ф.Лосєва [4], С. Лангер, яка, розглядаючи “філософію в новому ключі”, оригінально тлумачить символ і знак [3], М. Мамардашвілі та О. П'ятигорського [7], Ю. Лотмана, К. Свасьяна, М. Поповича, С. Кримського [2], долучаючи до них квіт сучасного красного письменства (що перебуває у вирі життя, а не шукає для усамітнення вежу зі слонової кістки), можемо мати всебічний аналіз генези символу. Але обрана нами тема не привертала

особливої уваги і саме тому заслуговує на ретельний розгляд. Наше завдання полягає в дослідженні досвіду, який можна умовно позначити як символно-практичний, тобто досвіду, заснованого на послідовному використанні елементів символічного ряду, необхідного для роботи в межах клину роду. Клин роду – символічно-структурна основа, яка водночас є підмурівком етнічного тіла і цілокупністю того тіла.

Філософський енциклопедичний словник пише: “Символ (від грецьк. Συμβολον – знак, прикмета, ознака) – форма виразу і передачі духовного змісту культури через певні матеріальні предмети чи спеціально створювані образи та дії, що виступають як знаки цього змісту. В семіотиці символ іноді розглядають як різновид багатозначного (іноді безконечнозначного) знака. Образний символ втілює також алегорію свого змісту” [11, 578]. Із подальшого визначення важливо наголосити твердження, що на ранньому ступені розвитку людського мислення символ виникав стихійно як вияв прагнення людини до пізнання дійсності (колесо – символ сонця, молот – символ блискавки). Ним послуговуються для узагальнення в науці, літературі, мистецтві. “На відміну від ірраціонально-спекулятивних та містичних поглядів на символ як сакральний феномен чи результат свавільної гри свідомості, що нібито прагне до умовностей, раціоналістичний досвід науки та мистецтва свідчить на користь розглядання символу як специфічного засобу освоєння дійсності в її нетривіальних формах” [11, 579].

М. Мамардашвілі та О. П’ятигорський пояснюють символ, передбачаючи три варіанти: знак – це те, що може бути знаком *чогось*, *чого завгодно* або *нічого* [курсив наш. – М.К.]. У цьому разі залишається невизначеним – є він тоді знаком чи символом, тобто знаком *нічого* у сенсі свідомості. Надзвичайно важливо тут виділити символи як самостійну знакову і позазнакову категорію, що може бути зрозуміла (або п с е в д о з р о з у м і л а), але не пізнана [6, 95].

К.Г. Юнг доводив, що “символічним є таке слово чи образ, значення якого виходить за рамки прямого і не піддається точному визначенню чи поясненню. Коли розум прагне охопити якийсь символ, то неминуче приходиться до ідей, які лежать за межами логіки. Роздуми про колесо як прообраз

“божественного” сонця приводять розум до порогу, за яким він повинен визнати свою некомпетентність, бо не можна дати визначення “божественному”. Називаючи щось “божественним”, ми діємо в межах нашого розуму і лише даємо назву, спираючись при цьому тільки на віру, але ніяк не на факти” [14, 15 – 17].

Трансцендентну (сакральну) сторону символу можна назвати підґрунтям [засадою, основою] духовного – зокрема релігійного – життя людини, а самі символи – її головними структурними одиницями (феноменами духовного життя, основними елементами міфу та ритуалу). Ці одиниці – не що інше як архетипи та ідеї, які залежать від сакральної реальності та є способом її осягнення. Кількість форм вираження символу практично незліченна, але на рівні людської реальності всі вони пов’язані з нашими здібностями сприймання і “речовиною”, що загалом можна назвати тілесністю.

Подібні міркування є у М.Мерло-Понті. На прикладі аналізу будинку як об’єкта емпіричної реальності він демонструє процес нуртування думки в людській екзистенції. Він пояснює: ми ж віримо, що є якась істина минулого, ми спираємося власною пам’яттю на неосяжну Пам’ять світу, в якій будинок фігурує таким, яким дійсно був того дня, а пам’ять обґрунтовує його буття в цей момент. Взятий у собі – а як об’єкт він потребує саме такого розгляду – об’єкт не має нічого завуальованого, він весь виставлений напоказ, його частини співіснують у той час, коли наш погляд оглядає їх за чергою, його нинішнє не перекреслює його минулого, його майбуття не перекреслює його теперішнього. Розміщення об’єкта виводить нас за межі нашого дійсного досвіду, який звужується в якомусь сторонньому бутті, так що йому мариться, в кінцевому рахунку, що все, чого він нас учить, було здобуто із цього буття. Цей екстаз (extase) досвіду і робить всяке сприйняття сприйняттям чогось [8, 105].

Символи, якими оперує конкретна культура, стають надбанням інших культур, на території яких вони проявляються, вступаючи у взаємодію з автохтонними символами.

Як виникають символи? Сьюзен Лангер відкриває природну потребу в символізації, властиву лише людині, і

називає її базовою. Символотворча функція – одна із первинних у людській діяльності, подібно до харчування, орієнтації у просторі, пересування. Вона є фундаментальним і постійним процесом людського розуму. Іноді ми усвідомлюємо її, іноді просто зауважуємо її наслідки і розуміємо, що певні переживання пройшли через наш мозок і вже засвоєні ним.

Особливо важливе твердження про символізацію як початкову точку всієї діяльності розуму в людському сенсі: вона – явище більш загальне за мислення, фантазування, сприймання дії. Мозок – це великий перетворювач. “Потік досвіду, що проходить через нього, піддається якісній зміні не тим, через що увійшло сприймане, а завдяки первинному використанню, котре йде від нього безпосередньо: досвід втягується до потоку символів, які становлять людський розум” [3, 78].

У праці “*Іконостас*” російський православний богослов і філософ о. П.Флоренський подає сакральньо-онтологічне розуміння символу. Посилаючись на Першу книгу Мойсея, де Бог представлений Творцем видимого і невидимого, він зауважує, що ці два світи – видимий і невидимий – доторкаються один одного, але вони так різняться між собою, що постає питання про межу цього доторкання: межа водночас їх розділяє та об’єднує. Збагнути це можна на основі знання власної душі. Бувають такі миттевості, коли обидва світи доторкуються. “У нас самих покров зримого миттево розривається, і крізь нього... віє незримий, нетутешній подув: той та інший світи розчиняються один в одному, і життя наше приходить у суцільну хвилястість” [12, 31]. Сон – це перший ступінь життя в невидимому. Його завершення – це подія x , яка “відбулася тому, що раніше за неї відбулася подія t , а t відбулася тому, що раніше за неї була подія s , а s мала перед собою свою причину r і т. д., ідучи від наслідків до причин, від наступного до попереднього, до якоїсь початкової і зазвичай зовсім незначної, нічим не примітної події a – причини всього наступного, як це усвідомлюється уві сні” [12, 31]. Але денна свідомість спостерігає зовнішню причину всього сну як цілого, як завершені композити. Флоренський її називає Ω (омегою). Він наголошує, що одна і та сама подія сприймається по-різному двома свідомостями: денною – як Ω , нічною – як x . Сон знаменує *перехід* від однієї сфери до іншої і

символ: із горішнього [у Флоренського – горнього] – символ долішнього, із долішнього – символ горішнього.

О.П. Флоренський пише про два роди образів: перехід через межу світів, відповідний сходженню, або входженню в горішнє, і перехід сходження донизу. Образи першого – це відкинутий одяг денної сусти, накуп душі, якому нема місця в іншому світі, загалом – духовно неналагоджені елементи нашого ества; тоді як образи сходження донизу – це викристалізований на межі світів досвід містичного життя.

Ідучи від дійсності до мнимого, натуралізм дає мнимий образ дійсного, пугу подібність повсякденного життя; а художність зворотного – символізм – втілює в дійсних образах інший досвід, а те, що ним дається, стає вищою реальністю. І те саме в містиці.

“Це бачення об’єктивних земних об’єктивностей вагоміше і реальніше за них; воно – точка опори для земної творчості, кристал, біля якого і за кристалічним законом якого, відповідно до нього, викристалізовується земний досвід, стаючи весь, у самій будові своїй, символом духовного світу”. Онтологічна протилежність видінь тих та інших – видінь від скнарості і видінь від повноти, можливо, найкраще характеризується протиставленням слів “личина” і “лик”. Але є ще слово “лице”. Почнімо з нього.

Лице – явище, представлення, яке не може розкрити справжньої сутності речі; затьмарена пристрастями, занурена у гріх людина втрачає ясність свого лица (чим глибше падіння, тим менше зрозуміло, що ховається за цим лицем-обличчям і чи приховано там будь-що взагалі).

Лик – це правдиве явлення сутності чистому погляду, тобто чисті ідеї, які для посеїбичного світу постають символами світу вищого, небесного (рос. горнього).

Личина, маска, ларва (лат. larva) – це явище пуге за своєю суттю (широ кажучи, в ньому нема й суті, власної сутності), воно вводить в оману суб’єкта, що її сприймає, якому здається, що за маскою сховано якийсь зміст. Та насправді це навіть не міраж. Це зло – відсутність буття, пугота, яка краде чужі сутності, вампір. Це абсолютна позірність.

Немовби продовжуючи і розвиваючи тезу о. П. Флоренського, М. Мамардашвілі твердить, що “символи не належать об’єкту, який їх несе (і він не відкриває їхню таємницю), і не належать вони й суб’єкту. Наполовину вони занурені в речі, наполовину – у свідоме життя (і лише через останнє підтягують психіку, котра також є річ). Через суб’єкта вони проходять як Ідеї, Теми, втілюючись за складними законами” [6, 168]. Далі автор наголошує, що людина – це частина цього світу, і вона не може логічно думати неможливе. Тож стає зрозуміло, чому символи почасти мають такий дивний покрив, наближений до містичної сфери.

Важливо згадати про національні архетипи, які С.Кримський визначає так: “поняття, що характеризує розвиток соціокультурних явищ та виступає показником фундаментальності результатів соціального і культурного прогресу, зокрема в галузі національних культур. Національні архетипи – це не якісь “духовні гени”, а певні пресупозиції, тобто схильності, тенденції, які в різні епохи реалізуються в образах, що можуть відрізнятися засобами вираження, але структурно утворюють певні прототипи чи можуть бути реконструйовані як прототипи” [2, 114]. Він вважає вельми важливим творче осмислення традиції, тому продовжує переконувати, що такі реконструкції не можна оцінювати як “занурення в минуле. Вони асоціюють особливе методологічне бачення, коли завдяки перетворенню минулого у символи останніми окреслюються смисли майбутнього, а архетипи висвітлюються як “культура попереду нас”. Ось чому реконструкції архетипів можуть набувати актуального значення і допомагати оцінювати ті чи інші культурні процеси чи їх суб’єкти як національні феномени” [2, 114].

Вікторія Храмова зазначає, що “центральне поняття вчення Юнга – *колективне безсвідоме як підсумок життя роду* [курсив наш. – М.К.]. Його зміст дуже різниться від фрейдівського особистісного безсвідомого – сукупності уявлень, витіснених зі свідомості у процесі онтогенезу” [13, 42]. Вона наводить слова К.Г.Юнга, які свідчать про правильність того висновку: “Я обрав вираз “колективне”, оскільки ідеться про безсвідоме, що має не індивідуальну, а всезагальну природу.

Тобто воно включає в себе, на протигагу особистісної душі, зміст і взірці поведінки, які *cum grano salis* є повсюди і в усіх індивідів одними і тими ж. Іншими словами, колективне безсвідоме ідентичне у всіх людей і утворює тим самим всезагальну основу душевного життя кожного, будучи за природою надособистим” [14, 184]. Природа архетипу суттєво прояснюється у зіставленні крізь психологічний зріз із міфом, казкою, таємним ученням, релігією, твором мистецтва. Тому “міфологізовані природні процеси... не так алегорії самих об’єктивних явищ, як символічні вияви внутрішньої і безсвідомої драми душі. Вона вловлюється людською свідомістю через проєкції, тобто будучи відображеною у дзеркалі природних подій” [14, 135].

Треба погодитися з авторами Словника символів (О.І. Потапенко, М.К. Дмитренко та ін.): національно-інтернаціональна символіка – це “своєрідний виразник вищих іпостасей людського Духу, магічний ключ, що відкриває ворота у Вічний Світ Доброї Істини. Справжні символи можуть мати езотеричне та екзотеричне значення, і лише їх осмислення, на нашу думку, допоможе врятувати цивілізацію від морального спустошення і деградації” [9, 3]. Керуючись цією тезою і спираючись на віковичний народний досвід, ми прагнемо простежити специфіку функціонування народної символіки в сучасному українському суспільстві.

Автори словника спростовують думку, ніби слов’янськомовні мовні спільноти мали примітивний пантеон богів, бідну міфологію. Вітчизняні та зарубіжні вчені (М.Максимович, М.Костомаров, О.Потебня, М.Грушевський, Б.Рибаків, О.Знойко та ін.) показали у своїх працях численність і вагомість язичницького політеїзму. На їх думку, праукраїнці особливо вшановували Дажбога, Перуна, Стрибога, Сімаргла, Мокош, Волоса (Велеса), Берегиню, Ладу, Дану, Ярила, Сварога, Тура, Дива, Білобога, Рода та ін.

Слов’янська міфологія вважає Рода одним із першобогів. Він зачинатель усього живого, Господар Світу, відає долями богів та людей; це також бог природи, врожаю, він “керує” дощем, блискавицею. Про могутність цього божества свідчить значна кількість генетично споріднених слів на позначення

найважливіших понять: “родитель (батько)”, “уродив урожай”, “народитися”, “родима сторона”, “природа”, “народ”, “родовід” та ін. На думку Я.Боровського, Род усимволізовував міцність сім’ї, безперервність, незнищенність слов’янського етносу [9].

Детальний аналіз поняття Рід (ідеться про родинні стосунки, взаємини між предками та нащадками в роді) потребує розгляду деяких ключових складових.

У найновішому тлумачному словнику сучасної української мови читаємо: “Рід, роду, ч. 1. Форма спільності людей за первіснообщинного ладу, господарське і соціальне об’єднання кровних родичів. 2. Ряд поколінь, що походять від одного предка. // збірн. Усі родичі, рідні; родина, рідня. // Уживається на позначення належності за народженням до якої-небудь соціальної групи, національності і т. ін. ** 3 (від) роду в рід – у всіх поколіннях; з покоління в покоління, від батька до дітей. Родом звідки, хто – уживається для визначення місця народження, національності, фаху і т. ін. кого-небудь” [1, 1033].

Як сумарне визначення батьківського начала подають автори словника символів поняття “*Старійшина роду*”; батьківське начало завжди за спиною людини, бо вона з того вийшла, те пройшла. Це деяка сила, що в нашому житті втілюється в наших батьках, родичах чи тих, хто опікується нами. Тут треба чітко розрізняти дві складові: духовну і фізичну. Старійшина роду може бути чоловіком або жінкою. Рід розвивається лише за умови, коли жіноче начало дає матерію, тіло, а чоловіче відповідає за дух та його зміцнення.

Дерево роду. Стародавній звичай зобов’язував кожного члена роду (родини) до набуття зрілості знати свій родовід до сьомого коліна. Дерево роду розгалужується на 32 материнські і 32 батьківські гілки. Перше коліно – я; друге – батько й мати; третє – два дідусі і дві бабусі; у четвертому – чотири прадіди і чотири прабабусі; у п’ятому – вісім прапрадідів і вісім прапрабабусь; у шостому – шістнадцять прапрадідів і шістнадцять прапрабабусь; у сьомому – тридцять два пращури і тридцять дві пращурки. Дерево роду символізують дідух – обжинковий або зажинковий сніп, виготовлений з житніх пучків, весільне гільце та свічка-трійця [9, 243].

М.Мамардашвілі пише: “Щоби вивчати природу (суспільство тощо), її треба спочатку в якомусь сенсі перетворити на мову, на повідомлення, адресоване нам якоюсь мовою (абетка якої нам відома... пор. зі зрозумілістю [у Мамардашвілі – понимательностью] символу стосовно емпіричної події, без якої останнє не є творчим принципом і нічого не детермінує, ні до чого не штовхає). І далі... дати йому на себе подіяти. *Ми посилаємо туди, щоб звідти надійшов вплив*” [курсив наш. – М.К.] [6, 145].

О.Ф.Лосєв критикував хибну практику говорити про символ так, ніби, окрім нього, більше нічого нема, адже це неправильно не лише з позицій філософії чи естетики, цього не визнає навіть здоровий глузд. Є багато охочих говорити про знак, не говорячи водночас про означуване, так само й символ часто тлумачать як щось повністю самостійне, дивним чином припускаючи, ніби нема того, щό символізується. Він підсумовував: “Для нас усякий символ є обов’язково символ чогось, тобто якогось буття, якоїсь реальності, якоїсь дійсності” [4, 9].

Але, додамо, звідси не випливає, ніби символ є *копією* конкретної речі.

Давні питомі слов’янсько-українські символи не характеризуються унікальною винятковістю, вони мають риси всезагальні, але їхньою специфікою просякнутий духовний світ українців. Архетипи і символи язичницької доби згодом зазнали християнського впливу і в українській ментальності почасти трансформувалися. Перспективним напрямком подальшого дослідження є аналіз взаємодії архетипів і символів в умовах глобалізації.

Література

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К., Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2001. – 1440 с.
2. Кримський С.Б. Національні архетипи // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Видавництво “ГЕНЕЗА”, Видавництво “ДОВІРА”, 1996. – С.114 – 116.
3. Лангер Сьюзен. Философия в новом ключе: Исследование символики разума, ритуала и искусства: Пер. с англ. С.П. Евтушенко /

Общ. ред. и послесл. В.П. Шестакова. – М.: Республика, 2000. – 287 с. – (Мыслители XX века).

4. Лосев А.Ф. Проблема символа и реалистическое искусство. – 2-е изд., испр. – М.: Искусство, 1995. – 320 с.

5. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; Редкол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра; Генеза, 1996. – 942 с.

6. Мамардашвили М.К. Стрела познания (набросок естественноисторической гносеологии). – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1997. – 304 с.

7. Мамардашвили М. К., Пятигорский А. М. Символ и сознание. Метафизические рассуждения о сознании, символикe и языке. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1999. – 216 с.

8. Мерло-Понти М. Феноменология восприятия. Пер. с франц. под ред. И. С. Вдовиной, С. Л. Фокина. – Санкт-Петербург: “Ювента”, “Наука”. 1999. – 605 с.

9. Словник символів. Потапенко О.І., Дмитренко М.К., Потапенко Г.І. та ін. Редакція часопису “Народознавство”, 1997. – 120 с.

10. Степико М.Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз). – К.: Товариство “Знання”, КОО, 1998. – 251 с.

11. Філософський енциклопедичний словник. – К.: Ін-т філософії НАНУ, Абрис, 2002. – 742 с.

12. Флоренский П.А. Иконостас. – М.: Библиотека “Вехи”, 2000. – 78 с.

13. Храмова В.Л. Целостность духовной культуры. – К.: Фенікс, 1995. – 399 с.

14. Юнг К. Г. К вопросу о подсознании / Юнг Карл Густав, фон Франц М.-Л., Хендерсон Дж. Л., Якоби И., Яффе А. Человек и его символы / Под общей ред. С.И. Сиренко. – М.: Серебряные нити, 1997. – 368 с.

Колесниченко Максим. Корни символа в этнической традиции. Статья исследует этнические истоки зарождения и функционирования символа-образа-знака в народной традиции и демонстрирует попытку выяснить глубинные корни архетипического потенциала духовных ресурсов символично-практического опыта использования элементов символического ряда. Вводится метафора-символ “клин рода”; прослеживается генетическая связь архетипов и символов.

Ключевые слова: символ, образ, знак, традиция, клин рода, тело, телесность.

Kolesnichenko Maxym. Roots of the symbol in the ethnical tradition. This article deals with the ethnical sources of generation and function of the symbol-image-sign in the national tradition and demonstrates the attempt of the symbol and practical experience for using the elements of the symbol line, which is necessary for the working the power forming the “wedge of the kin”. Spiritual practices are observed, they are enough in the people’s experience and foresee using of magical elements.

Key words: symbol, image, sign, tradition, the “wedge of the kin”, spiritual practices, magical elements.